

Розбудова закладів охорони здоров'я в містах Бессарабії (XIX – початок XX ст.)

О.Ю. Балицький

Придунайська філія ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»,
aleksey.09b@gmail.com

Ключові слова:

Бессарабія, місто, охорона здоров'я, лікарня, шпиталь.

Стаття присвячена розгляду питань пов'язаних із процесом становлення закладів охорони здоров'я в містах бессарабського регіону в XIX – початку XX ст. На основі архівних документів та опублікованих джерел висвітлено історію відкриття перших громадських лікарень в містах Бессарабії. Звернено увагу на стан та проблеми в організації надання медичної допомоги містянам. Розглянуто особливості процесу розширення мережі медичних закладів та установ.

Formation of health care institutions in Bessarabian cities (XIX – the beginning of the XX century)

O. Balytskyi

Danube Department of Interregional Academy of Personnel Management

Key words:

Bessarabia, city, health care, hospital.

The article examines the questions of formation of the system of health care institutions in the cities of Bessarabia province in the XIX – the beginning of XX century. The history of the opening of the first public hospitals is covered based on archival materials and published sources. Special attention in the study is given to the analysis problems in the organization of medical care. It also focuses on dynamics of health care institutions.

Сучасна історична наука, як вітчизняна, так і зарубіжна, в останні роки досягла значних успіхів у вивченні, розробці та висвітленні різних аспектів соціокультурного життя міста XIX – початку XX ст. В той же час проблеми охорони здоров'я, як невід'ємної й важливої його складової, на жаль, лишуються маловивченими. Такий стан речей зумовлений тим, що ще до недавнього часу охорона здоров'я, як сфера людської діяльності, мало цікавила істориків. До вивчення історії охорони здоров'я, вирішуючи власні вузько професійні завдання, зверталися переважно науковці-медики. Між тим ці дослідження, попри їх високий рівень, подекуди позбавлені загальноісторичного тла та причинно-наслідкових зв'язків.

Що ж до сфери охорони здоров'я в містах Бессарабії в означений період, то існуючі на сьогоднішній день нечисельні історичні дослідження мають фрагментарний характер і не дають можливості сповна уявити процес становлення охорони здоров'я в містах регіону. Тож метою даної статті є спроба цілісного висвітлення питань, пов'язаних із процесом становлення та розвитку

закладів охорони здоров'я в містах Бессарабії в період XIX – початку XX ст.

Нагадаємо, що Бессарабія офіційно була приєднана до складу Російської імперії після Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. та укладення за її наслідками Бухарестського мирного договору в 1812 р. Входження до складу імперії нової території вимагало здійснення низки організаційних заходів, в тому числі заходів з організації сфери охорони громадського здоров'я.

Центральним органом медико-санітарної частини в краї стала медична управа, яка розпочала свою діяльність з січня 1813 р. у Кишиневі. До її складу увійшли: інспектор, оператор, акушер, чотири фельдшери, письмоводитель, писар і сторож. До основних функцій новоутвореної установи належали: судова медицина, управління медичними чинами в області, управління аптеками, нагляд за медичними закладами, охорона здоров'я.

Варто наголосити на тому, що на той час в жодному бессарабському місті не існувало спеціальної будівлі для хворих, а лікування здійснювалось у власних оселях містян. Між тим, через розповсюдженість у той час епідемій, жителі

зазвичай сприймали хворого як загрозу власному здоров'ю і всіляко намагались уникнути будь-яких контактів із нужденним. Становище погіршувалось ще й тим, що населення було малоосвіченим та взагалі необізнаним навіть у питаннях дотримання елементарних санітарних норм. Звітуючи про стан охорони здоров'я, перший інспектор медичної управи – лікар Вольфінгер повідомляв, що «не лише в бідних хатинах, але і в знатних оселях, хворі не мають потрібних їм спокою та догляду ...». «Всякий тікає від хворого, боючись, самому від нього не заразитися, інколи гукають лікарів і здебільшого надто пізно, який знаходить де-небудь в кутку домівки усамітненого хворого і не в змозі отримати ні від кого потрібних лікарю пояснень, оскільки ніхто їх дати не може», – писав він. [1, с. 158]. Інспектор наголошував на необхідності влаштування хоча б помешкання-шпиталю в Кишиневі, в якому б надавалась кваліфікована допомога мешканцям населеного пункту.

У 1814 р., було утворено особливий «Комітет з влаштування міської лікарні в Кишиневі». У відповідному розпорядженні, зокрема йшлося про те, що «нестійкий клімат тутешнього краю, який часто відновлює серед населення хвороби звичайні і незвичайні, незручність тутешніх домівок ..., надмірна щільність мешканців від нестачі будинків, ... брак засобів для призріння хворих у міських будинках, поганий догляд за хворими і зневажливе ставлення до хвороб... вимагають прискорення в облаштуванні тут належної лікарні, в якій б усі хворі, що не в змозі залишатися у обивательських будинках, із зручністю були розміщені для надання їм медичної допомоги» [1, с. 160-161].

Розпочате у 1814 р. будівництво будівлі під міську лікарню було завершено у 1816 р. Саме ж відкриття першої в області міської лікарні відбулось роком пізніше – 20 грудня 1817 р. Вона складалась з головного корпусу та п'яти флігелів і містила 80 штатних ліжок.

Невдовзі в Кишиневі була заснована ще одна лікарня – «єврейська», яка надавала медичну допомогу єврейській громаді міста. Вона розташовувалась на околиці населеного пункту у зовсім непристосованому приміщенні. Відомо, що у 1826 р. утримувачі лікарні клопотали про дозвіл встановити спеціальний збір для будівництва нового приміщення. У середині 30-х рр. кількість ліжок у закладі дорівнювала 30, а вже наприкінці 60-х рр. XIX ст. лікарня вміщувала 50 хворих і 20 осіб богодільних [2, арк. 18].

У 1834 р. в Бессарабській області було утворено Приказ громадської опіки, який, на підставі закону «Про установи для управління губерніями

1775 р.» [3, с. 271], був покликаний об'єднати заклади медичної допомоги та громадської опіки й поставити їх під свій контроль. Прикази засновувались у кожній губернії. Вони отримували від уряду грошовий капітал, використання якого повинно було забезпечувати витрати на утримання ввірених їм закладів. До обов'язків приказу входило: влаштування і утримання лікарень, богодільних закладів, притулків, будинків для душевнохворих тощо.

Після заснування в області Приказу громадської опіки, міська кишинівська лікарня і громадська єврейська лікарня (у 1837 р.) перейшли в його відання. Слід відзначити, що даний перехід не ознаменувався якими-небудь суттєвими наслідками для самих медичних закладів. Вони і надалі продовжували лишатися у надзвичайно занедбаному та невпорядкованому стані. Так, у 1834 р., до часу підпорядкування єврейської громадської лікарні новоутвореному в регіоні приказу, інспектор бессарабської медичної управи у рапорті, адресованому бессарабському губернатору, відзначав: «єврейська лікарня настільки бридка і огидна, що в ній жодної статті, пристойної подібному закладу, не дотримано. Не кажучи вже про нечистоту і найвищий рівень неохайності ... необхідні для лікарні речі або в самому поганому вигляді, або взагалі відсутні ... » [4, арк. 13-14]. Те, що господарський та санітарний стан кишинівської громадської та єврейської лікарень не покращився з часом, яскраво засвідчує припис інспектору медичної управи, датований 1852 р., в якому зверталась увага на «разючий безлад» у лікарняних закладах та «мерзенний» їх вид [5, арк. 1-1 зв.].

Міська кишинівська лікарня перебувала на утриманні приказу до 1870р. 10 липня 1870 р. згідно ст. 73 «Тимчасових правил для земських закладів про земські повинності, народного харчування і громадського призріння» [6] медичний заклад було передано Бессарабському земству, отримавши згодом назву Губернської земської лікарні.

Що ж до медичних закладів в повітових та позаштатних містах регіону, то їх мережа почала формуватися набагато пізніше, ніж у обласному місті Кишиневі. Так, в Аккермані перша міська лікарня на 15 ліжок була заснована у 1833 р. Утім вона призначалась виключно для військових чинів інвалідної і проходящих команд [7, с. 13].

Протягом тривалого часу у більшості міст громадські лікарні були відсутні. У річному звіті із маїльського градоначальника за 1836 р. повідомлялось, що «міської лікарні в Ізмаїлі немає і на

утримання її суми не відпускаються» [8, арк. 65]. Хоча питання про влаштування в Ізмаїлі міської лікарні порушувалось Ізмаїльською міською думою ще на початку 30-х рр. Остання мала бути влаштована для «тих тільки осіб, які через власну бідність, залишалися без усякого догляду» [9, арк. 16 зв.].

Про необхідність влаштування лікарні для біднішого населення повідомляв у 1837 р. і поліцмейстер міста Кілії. Між тим, ренійський поліцмейстер, розуміючи недоцільність влаштування медичного закладу та відсутність відповідних для того коштів, зазначав, що «у влаштуванні однієї лікарні (у місті Рені – авт.) ... не має великої потреби, оскільки через малочисельність тут мешканців, таких, що потребують цієї допомоги, буває вкрай рідко, а хворі користуються засобами у власних оселях або у родичів» [9, арк. 138-138 зв.].

Відсутність лікарень певною мірою компенсувалась наявністю в Ізмаїлі та Кілії військових шпиталей, щоправда, останні були розраховані для обмеженого кола осіб – офіцерів і нижніх чинів.

Слід зазначити, що попри відсутність медичних закладів, лікарська допомога городянам все ж надавалась. В Ізмаїлі, наприклад, працював штатний медичний чиновник – лікар із помічником. Двоє медиків було у карантині і п'ять при військовому шпиталі. Фактично кількість медичних працівників цілком задовільняла потреби міста. У тому ж таки звіті 1836 р. повідомлялось про те, що «нестача у медиках виникнути не може, якщо у відсутності міського, шпитальні медики будуть задовільняти потреби поліції і мешканців» [8, арк. 74]. В населеному пункті також було дві повивальні бабки – одна у місті, інша – в карантині.

На відповідній службі працювали в Кілії – один міський лікар, міська акушерка та лікарський учень, в Рені – один міський лікар, одна повивальна бабка і двоє вільно практикуючих фельдшери з тутешніх жителів [8, арк. 59, арк. 89 зв.].

Досить гостро відчувалась відсутність медичних закладів в інших офіційних містах – Орґеєві, Хотині, Кагулі, Сороках. Розбудова медичних установ в цих населених пунктах припадає на другу половину XIX ст.

Особливе місце у формуванні мережі закладів охорони здоров'я в повітових містах належало приватній ініціативі. Так, у середині 60-х рр. в Хотині, коштами купця Л. Колпакчія, була влаштована єврейська міська лікарня на 15 ліжок, з яких 9 розміщувались у кам'яній будівлі, а 6 жіночих – в окремому флігелі. Передбачалось, що, після

повернення власнику затрачених ним коштів, лікарня мала перейти у розпорядження єврейської громади міста. Протягом перших чотирьох років середня кількість осіб, що обслуговувались у лікарні, становила 7 осіб на день, переважно з хотинських міщан-євреїв [2, арк. 10-10 зв.].

На приватні кошти була влаштована у 1861 р. єврейська лікарня і в Бельцях. Ініціатором заснування першої громадської лікарні в цьому місті став видатний російський і молдавський хірург, анатом Д. Виводцев (син великого бессарабського землевласника, спадкового почесного городянина міста Бельці). З огляду на те, що в місті були відсутні інші медичні установи, в лікарню приймалися хворі усіх станів, незалежно від їх конфесійної та етнічної приналежності. Загалом, лікарня призначалась для біднішого прошарку населення, оскільки ті, хто міг здійснювати оплату свого лікування, звертались до вільно практикуючих лікарів. У 1879 р. в лікарні нараховувалось 15 ліжок [10].

З початком 70-х рр. кількість лікарень в бессарабських містах помітно зростає. До середини 70-х рр. в Кишиневі вже діяло 6 лікарень. У 1872 р. до приватної єврейської доєдналась влаштована земством лікарня в Бельцях. Земські лікарні були відкриті в Сороках і Хотині.

Разом із тим, на початку 80-х рр. XIX ст. в «Огляді Бессарабської губернії» зазначалось, що «лікарська медична допомога взагалі вкрай недостатня за кількістю населення в губернії. Неминучим наслідком цього положення є повсюдне переповнення лікарень і у зв'язку з цим неможливість відокремлення хворих по окремих групах захворювань» [11, с. 23]. Особливо це відмічалось в Кишинівській земській лікарні, яка майже повсякчас була перевантажена надмірною кількістю тих, хто потребував медичної допомоги або медичного догляду. Ординатор терапевтичного відділення Кедров повідомляв: «... з кожним роком зростає середня щоденна кількість хворих ... Тіснота доходить до крайніх меж. Важкі хворі розміщуються на підлозі поміж ліжками, які усі зайняті. Потрібно бути дуже хворим ... , щоб винести цю тісноту і сусідство неохайних і безпокійних хворих, яких хоть якось відокремити немає можливості» [12, с. 26]. У 1882 р. лікарня вмщувала 300 осіб хворих, у тому числі 143 душевнохворих.

Так само досить незручно виявилась і влаштована у 1872 р. земська лікарня в Бельцях. У звіті повідомлялось, що «за своїм тісним приміщенням, антигігієнічній обстановці і поганому внутрішньому облаштуванню вона взагалі не задовільняє

своєму призначенню» [11, с. 24].

Ще гіршою була ситуація в Бендерах. В цьому місті тяжко хворі городяни, через відсутність медичного закладу, змушені були прямувати до Кишинівської земської лікарні, що було пов'язано із значними труднощами для самих хворих [11, с. 24]. Лише у 1889 р., коштами місцевого підприємця І. Нісенбойма, в цьому місті була побудована громадська лікарня. При ній були улаштовані: поліклініка, будинок для осіб похилого віку, розрахований на 40-50 місць, і притулок для єврейської громади міста.

В останній чверті XIX ст. у незрівнянно кращому становищі перебувала мережа медичних закладів в придунайських містах. Це пояснювалось тим, що після входження придунайських земель до складу Російської імперії у 1878 р., усі сфери громадського життя краю, у тому числі охорона здоров'я, знаходились під пильною увагою російського керівництва. Невипадково, у «Огляді» 1882 р., підкреслювалось «відмінне у всіх відношеннях облаштування лікарень у возз'єднаній ділянці Бессарабії» [11, с. 24]. Серед них були: нововлаштована на кошти міської громади лікарня на 30 ліжок в місті Ізмаїлі, земська лікарня в Болграді на 30 ліжок і земська лікарня в Кагулі із тією ж кількістю ліжок.

Особливо відчувався брак у містах спеціалізованих медичних закладів. Лише в Кишиневі при Кишинівській земській лікарні було організовано особливе відділення для лікування, а також догляду за невиліковними психічнохворими. Призначене на 80 ліжок, відділення приймало у середньому до 150 осіб душевнохворих. Така щільність осіб створювала труднощі не лише для медичного персоналу, а й для самих пацієнтів. Звертаючи увагу на дану проблему, бессарабський губернатор у 1882 р. повідомляв, що «у відділенні цьому надзвичайно затісному і без усяких спеціальних гігієнічних засобів, повітря в палатах до неможливості зіпсоване ...». «Окрім ліжок, в палатах немає жодних інших меблів. Якщо хворий не хоче стояти або товпитися у коридорі, то він за необхідністю повинен сісти або лягти у ліжку, з яким він, таким чином, не розлучається місяцями і роками. Переповнення – головне зло, яке тягне за собою масу згубних наслідків: зіпсоване повітря, погіршення психозів, соматичні захворювання, насилля та ін. ... Про належне раціональне лікування душевнохворих в таких жахливих умовах, звісно, не може бути й мови», – наголошував він [11, с. 24].

Наприкінці століття, завдяки спільним зусиллям земства, уряду та приватних осіб, було роз-

почате будівництво окремого стаціонару для психічнохворих – Костюженської лічниці, яка згодом стала однією з кращих в Російській імперії психіатричних лікарень. Тут використовували найновіші методи лікування: гідро- і електротерапію, лікування витяжками з різних залоз тварин, психотерапію.

У 1884 р. в Кишиневі відбулось відкриття дитячої лікарні, яка від початку свого заснування була розрахована на 15 ліжок. До кінця століття їх кількість зросла до 40. В лікарню приймалися діти до 14 років, за винятком немовлят. Сам заклад утримувався за рахунок членських внесків та приватних пожертвувань, що надходили до Кишинівського благодійного товариства [13, с. 85; 14, с. 91].

Серед спеціалізованих медичних закладів варто виділити й влаштований у 1899 р. стаціонар очних хвороб на 10 місць. У 1909-1910 рр. за рахунок приватних пожертвувань була зведена нова будівля лічниці. Кількість стаціонарних хворих тут у день доходила до півсотні, амбулаторних – до 35 тис. відвідань на рік [15, с. 213].

Темпи розбудови сфери охорони громадського здоров'я в містах регіону багато в чому залежали від діяльності кваліфікованого медичного персоналу. Згідно губернаторського звіту у 1828 р. в містах Бессарабії працювало 14 цивільних лікарів. При цьому 9 з них припадало на обласне місто – Кишинів, решта на повітові міста – по одному в Ізмаїлі, Аккермані, Бендерах, Бельцях, Хотині. У цілому по даних містах один лікар приходився на 5 177 осіб. Оскільки переважна більшість лікарів зосереджувалась у Кишиневі, то тут цей показник становив 3 483 особи. У повітових містах на одного цивільного лікаря фактично припадала загальна кількість населення. Виходить, що один лікар в Ізмаїлі приходився на 11 798 осіб, Аккермані – 12 576, Бендерах – 6 327, Бельцях – 3 657, Хотині – 6 780 [16, арк. 64].

Протягом наступних десятиліть, із розбудовою мережі медичних закладів, кількість лікарів поступово зростає. Утім, зі стрімким зростанням міського населення, кількість осіб, що припадала на одного лікаря, продовжувала лишатися у межах показників 1828 р. Так, у 1879 р. один лікар доводився на 5078 мешканців міст [17, с. 23].

Справжній стрибок у кількісному зростанні кваліфікованих лікарів відбувся у період 1880-1890 рр. Якщо у 1880 р. в містах налічувалось 52 лікарі, то вже на початку 90-х рр. XIX ст. (станом на 1891 р.) – 116 осіб [18, с. 221].

Разом із лікарями збільшувалась загальна кількість міських фельдшерів. Так, за відомими даними 1887 р. відповідні фельдшерські функції

здійснювало 53 особи [19, с. 11], а вже наприкінці першого десятиліття ХХ ст. – 79 осіб. Також у цей час в містах працювало вже близько сотні акушерів і повивальних бабок. Слід зазначити, що освіту фельдшера та навички повивальної бабці можна було отримати безпосередньо у Кишиневі, не від'їжджаючи в інші українські та російські міста, де здійснювалась аналогічна кваліфікована підготовка. Нагадаємо, що в губернському місті відповідну підготовку здійснювали засновані на початку 70-х рр. ХІХ ст. дві фельдшерські школи – одна при губернській земській лікарні, інша – «Школа повивальних бабок і навчених доглядальниць» при єврейській міській лікарні.

Варто відзначити, що окрім загальнодоступних, в містах існували медичні установи для потреб різних закладів і відомств, за рахунок яких вони утримувались. Наприклад, на початку 60-х рр. в повітових містах при острогах існували тюремні лікарні: в Кишиневі – на 15 ліжок, в Оргееві – на 10 ліжок, Бельцях – на 15, Хотині – на 15, в Бендерах – на 15, в Аккермані – на 10 [19, с. 14]. У 80-х рр. ХІХ ст. у віданні Міністерства народної освіти і Духовного відомства знаходилося 4 лікарні: одна при Кишинівській І-й класичній гімназії, одна при Духовній семінарії, одна при чоловічому духовному училищі і одна при жіночому духовному училищі [19, с. 11]. Попри те, що дані заклади обслуговували обмежене коло осіб, вони внесли важливий внесок у розвиток справи охорони здоров'я міського населення.

На початку ХХ ст. в бессарабських містах з'являються пологові будинки, які також відносились до закладів охорони здоров'я. Перше родопомічне відділення було відкрите ще у 1872 р. при Киши-

нівській земській лікарні. Попервах ця обставина лякала багатьох жінок, змушуючи їх народжувати у власних оселях. В одному з видань бессарабського земства, повідомлялось про те, що жінки із недовірою дивилися на заклад, оскільки вважали, що він і лікарня одне і те саме, і, що породіллі народжують в лікарні [20, с. 93]. З переміщенням цього відділення в окрему будівлю сирітського відділення, вагітні жінки почали поступати туди більш охоче. Родопомічне відділення розміщувалось у кам'яному флігелі із п'ятьма кімнатами, з яких дві були призначені для породіль.

У перше десятиріччя ХХ ст. кількість пологових будинків збільшилась до чотирьох: три зосереджувались в Кишиневі й один в Бендерах. Якщо у 1904 р. кількість ліжок в них дорівнювала 24, то у 1910 р. вже 38. Зростання ліжкомісць обумовлювалось збільшенням кількості народжуваності. Так, у 1904 р. в означених установах народилось близько 700 немовлят, тоді як у 1910 р. близько 1800 [21, с. 25; 22, с. 76].

Отже, розбудова такої вкрай важливої соціокультурної складової як охорона здоров'я була пов'язана із зростанням кількості медичних закладів та установ, збільшенням кваліфікованого медичного персоналу та загальним поліпшенням обслуговування хворих. Відмічаючи у цілому незадовільний стан організації охорони здоров'я населення у першій половині ХІХ ст., слід констатувати, що до моменту підпорядкування лікувальних установ земству, в бессарабських містах вже склалась певна система медичної допомоги мешканцям міст. У пришвидшенні становлення останньої слід віддати належне зусиллям приватних осіб – засновникам та утримувачам медичних закладів.

Джерела та література

1. Юбилейный сборник города Кишинёва (1812-1912 гг.). – Кишинев : Тип. Бессарабского Губернского Правления, 1914. – Ч.І. – 206 с., прил. 25 с.
2. Національний Архів Республіки Молдова (далі – НА РМ). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 8168. – Арк. 1-22.
3. Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. первое. – Т. XX. – № 14392. – С. 229-304.
4. НА РМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2051. – Арк. 1-378.
5. НА РМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 5765. – Арк. 1-2.
6. Временные Правила для земских учреждений по делам о земских повинностях, народном продовольствии и общественном призрении // ПСЗРИ. – Собр. второе. – Т. XXXIX. – Ч. 1. – № 40458. – С.14-21.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Бессарабская область : в 2 ч. / Сост. Александр Иосифович Защук. – СПб., 1862. – Ч.ІІ. – 252 с.
8. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУ ІА). – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 447.– Арк. 1-195.
9. КУ ІА – Ф. 56. – Оп.1. – Спр. 96. – Арк. 1-192.
10. Книга «Бельцы-585» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.balti.md/index.php?option=com_content&task=view&id=315&Itemid=26
11. Обзор Бессарабской губернии за 1882 г. – [Б.м.; б.г.] – 29 с.; 21 табл.

12. Вестник Бессарабского Земства, издаваемый губернскою земскою управою. – Кишинев : Земская типография, 1882. – № 1-2 – 573 с.
13. Бессарабский календарь на 1897 г. – Кишинев : Тип. Бессарабского губернского правления, 1896. – 51 с.; алф. указ. 23 с.
14. Бессарабский календарь на 1899 г. – Кишинев : Тип. Бессарабского губернского правления, 1898. – 64 с.; алф. указ. 18 с.
15. Тарнакин В. Бессарабские истории / Владимир Тарнакин, Татьяна Соловьёва. – Кишинев : Pontos, 2011. – 300 с.
16. НА РМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1199. – Арк. 1-70.
17. Обзор Бессарабской губернии за 1879 г. – [Б.м.; б.г.] – 33 с.
18. Новороссийский календарь на 1893 г. – Одесса : Тип. В.В.Кирхнера, 1892. – Отд. II. – 224 с.
19. Обзор Бессарабской губернии за 1887 г. – [Б.м.; б.г.] – 18 с.; 10 табл.
20. Сборник Бессарабского земства. – Кишинев : Земская типография, 1875. – №2-3. – 628 с.
21. Обзор Бессарабской губернии за 1904 г. – Кишинев : Тип. Бессарабского Губернского Правления, 1906. – 27 с. ; 15 табл.
22. Обзор Бессарабской губернии за 1910 г. – Кишинев : Тип. Бессарабского Губернского Правления, 1911. – 89 с. ; 18 табл.